

Історичний аспект розвитку наукових підходів про тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу

О. В. БИШЕВЕЦЬ

асистент кафедри криміналістики
Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Прийоми, засновані на методах психологічного впливу, розглядають, як засоби розв'язання завдань не тільки слідчими, суддями чи прокурорами, а й адвокатами

У статті проаналізовано історію становлення наукових уявлень про тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, як засіб розв'язання завдань у сфері судочинства, а також здійснено етапізацію їх генезису.

Ключові слова: криміналістика, слідчі дії, психологічний вплив, тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, слідча діяльність.

В статье проанализировано историю становления научных воззрений относительно тактических приемов, основанных на методах психологического воздействия, как средства решения задач в сфере судопроизводства, а также осуществлено этапизацию их генезиса.

Ключевые слова: криминалистика, следственные действия, психологическое воздействие, тактические приемы, основанные на методах психологического воздействия, следственная деятельность.

In the article author has analysed the history of formation of scientific views on tactic devices, based on the methods of psychological influence, and has distinguished stages of their becoming.

Keywords: criminalistics, investigations, psychological influence, tactic devices, based on the methods of psychological influence, investigative activities.

У сучасній криміналістичній науці існує безліч невирішених питань, пов'язаних із дослідженням тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу. І хоча проблемам їх застосування у сфері судочинства приділялася увага у працях таких українських вчених-криміналістів, як В. Гончаренко, В. Коновалова, М. Костицький, І. Котюк, В. Лукашевич, М. Салтевський, Ф. Сокиран, В. Шепітько, поза увагою дослідників залишається аналіз історії розвитку наукових уявлень про тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, як засіб розв'язання завдань у сфері судочинства.

Про необхідність застосування психологічних знань для оптимізації процесу розслідування йдеться вже давно. Початок обговоренню цього питання поклав австрійський криміналіст Ганс Грос (1847–1915), який у своїй праці описав прийоми допиту у випадку, коли свідки та обвинувачені не бажають повідомляти правду про обставини справи.

Аналіз вітчизняної наукової літератури дає підстави для висновку, що на сьогодні можна виділити два етапи у формуванні наукових уявлень про тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу.

На першому етапі, який хронологічно припадає на період радянської доби, сформувалися наукові підходи щодо місця та призначення психологічного впливу і його методів у сфері судочинства. Зокрема, наголошувало-

ся, що психологічний вплив є одним із невід'ємних елементів сфери судочинства [1, 24] і має застосовуватися для подолання конфліктних ситуацій на досудовому слідстві [2, 65]. Висловлювалася точка зору, що слідча діяльність — це специфічна форма спілкування особи, яка здійснює розслідування, з особами, які залучаються до сфери кримінального судочинства. Таке спілкування, обов'язковим елементом якого є вплив, засновується на існуючих закономірностях психології [3, 46].

Методам психологічного впливу відводили важливу роль у теорії ефективності правосуддя, як свідомої цілеспрямованої діяльності людей, уповноважених вирішувати долі інших людей, вступати при цьому в складні зв'язки з учасниками судочинства, нерідко зацікавленими в результатах справи, отримувати від них правдиву інформацію та вирішувати конфлікти, здійснюючи при цьому виховний вплив на громадян [4, 142].

На цьому ж етапі було здійснено перші спроби з'ясувати сутність і природу тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, а також здійснити їх класифікацію. Втім, вказані прийоми мали дещо іншу назву і позначалися такими термінами, як прийоми з психології взаємин слідчого з учасниками слідчих дій [5, 11] або психологічні прийоми проведення окремих слідчих дій [1, 25].

Увагу проблемі систематизації прийомів психологічного впливу україн-

ськими вченими вперше було приділено у 70-х рр. ХХ ст. В основу класифікації були покладені ситуації, які виникають під час проведення допитів у випадках, коли допитувані не бажають співпрацювати зі слідством і говорити правду. З огляду на вказаний критерій прийоми, засновані на методах психологічного впливу, поділяли на дві групи — ті, що спрямовані на емоційну сферу особистості, а також прийоми, що охоплюють логічну сторону впливу і містять у собі комплекс доводів, які ґрунтуються на доказах у справі, їх взаємозв'язку і необхідній у певній ситуації послідовності [1, 25].

Пізніше класифікація тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, була деталізована. Наприклад, М. Хайдуков, посилаючись на І. Биховського, який класифікував зазначені прийоми залежно від спрямованості впливу на регулювання характеру і ступеня обізнаності учасників досудового слідства шляхом маневрування інформацією, способами і засобами її передачі [6, 222–223] та, доповнюючи його точку зору, класифікував їх на п'ять груп: 1) прийоми, спрямовані на приховування намірів слідчого відносно мети впливу;

2) прийоми, спрямовані на створення в учасників досудового слідства уявлення про майже повну поінформованість слідчого відносно обставин вчиненого злочину і наявність доказів, що викривають злочинця;

3) прийоми, спрямовані на створення в учасника досудового слідства уяв-

лення про те, що інші учасники дали правдиві свідчення;

4) прийоми, спрямовані на виявлення прихованих об'єктів та осіб, що переховуються;

5) прийоми, спрямовані на створення в учасників досудового слідства уявлення про недостатню поінформованість слідчого відносно відомостей, необхідних для викриття неправдивих свідчень [7, 95].

У сучасній науковій літературі з криміналістики не існує єдиної термінології щодо позначення прийомів, заснованих на методах психологічного впливу. Трапляються схожі за назвою поняття, наприклад, тактичні прийоми правомірного психологічного впливу, суть яких полягає у створенні психологічних умов, що полегшують особі, яка перешкоджає розслідуванню, перехід від брехні до правди [8, 198], психологічні прийоми проведення окремих слідчих дій [9, 23], тактичні прийоми психологічного впливу [10, 5].

Наведене вище дає підстави для висновку, що зазначені поняття, хоча за назвою і відрізняються одне від одного, але мають спільні ознаки. По-перше, вони призначені для подолання протидії процесу розслідування чи судового розгляду, а, по-друге, метою їх застосування є отримання повної та правдивої інформації про обставини справи.

Таким чином, є підстави стверджувати, що обґрунтовано вживати термін «тактичні прийоми, засновані на мето-

дах психологічного впливу». Він повною мірою відображає суть досліджуваного поняття і справедливо розставляє акценти стосовно співвідношення відповідних тактичних прийомів власне з психологічним впливом, а також щодо джерела формування цих тактичних прийомів у сфері судочинства.

У науковій літературі висловлюється точка зору, що тактичний прийом є носієм психологічного впливу [11, 106]. Оскільки під носієм, як правило, розуміють те, що може слугувати виразником, представником чогось [12, 419], а тактичний прийом сам по собі не впроваджує психологічний вплив у сферу судочинства, адже виступає лише інструментом практичної реалізації обраної слідчим або адвокатом лінії поведінки в певних умовах розслідування чи судового розгляду справи, то є підстави для висновку, що тактичні прийоми виступають у сфері судочинства носіями не психологічного впливу, а засобами реалізації його методів. Підтвердженням є те, що застосування методів психологічного впливу під час досудового слідства та судового розгляду справи відбувається лише через тактичні прийоми.

Не можна погодитися з тим, що тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, — це технологічний бік використання психологічних методів [13, 55]. Дійсно, застосування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, вимагає від суб'єкта їх засто-

сування дотримуватися визначеної умовами відповідної ситуації та вимогами процесуального закону певної послідовності дій. Однак, вона виступає лише межами, які покликані забезпечити ефективність реалізації того чи іншого методу психологічного впливу в сфері судочинства. Крім того, визначальним при застосуванні цих методів є створення умов, за яких відповідна послідовність дій принесе бажані результати.

Розуміння тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, як окремого боку застосування вказаних методів, а саме технологічного, обмежує призначення відповідних прийомів лише функцією практичного впровадження можливостей зазначених методів. Разом з тим, за допомогою цих прийомів не лише відбувається застосування психологічного впливу, а й пізнання обставин справи, виявлення доказової інформації, спрямування процесу розслідування і судового розгляду справи у сприятливе русло. Отже, тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, є спеціально сконструйованими з урахуванням низки факторів умовами застосування психологічного впливу у сфері судочинства, який реалізується у визначених вимогами процесуального закону межах. Якщо ж допускати, що тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, є технологією застосування відповідних методів, тоді про тактичний прийом слід говорити не як про наукову рекомен-

дацію щодо певного способу дії, а як про сталий автоматизм, оскільки будь-яка технологія — це наперед визначена система дій. Водночас тактичні прийоми за своєю природою є динамічними, успішність їх застосування залежить від уміння представника юридичної професії зорієнтуватися в умовах процесу розслідування чи судового розгляду справи і з огляду на них вирішити, яким чином застосовувати той чи інший прийом.

У зв'язку з тим, що криміналістична тактика у радянський період розглядалася як прерогатива слідчого, а її розвиток прогнозувався по шляху диференціації, тобто формування двох різних тактик розслідування — «слідчої» і «судової» або ж шляхом уніфікації, тобто створення якихось загальних для суду і слідства груп прийомів розслідування [14, 56–57], тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, сприймали як засіб розв'язання завдань лише працівниками правоохоронних органів. У зв'язку з тим, що сучасне розуміння місця криміналістики в системі юридичних наук зводиться до того, що вона виконує пізнавальну функцію не лише у кримінальному процесі, а й у сфері цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства [15, 8], прийоми, засновані на методах психологічного впливу, є підстави розглядати як засоби розв'язання завдань не тільки слідчими, суддями чи прокурорами, а й адвокатами.

Щодо видів тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, то їх класифікують за різними підставами, зокрема:

— *за змістом*: усеяння, суміжність, схожість, наочність, контрастність, роз'єднання, перифраза, повторюваність, раптовість, легенда, вичікування, інерція [16, 65];

— *за цільовим призначенням*: адаптивні, інформаційні, спрямовані на емоційний вплив, спрямовані на створення певного уявлення, що визначають істинність свідчень [17, 65];

— *за завданнями*: що сприяють актуалізації в пам'яті сприйнятого, що спрямовані на встановлення мотивації свідчень, що сприяють виявленню винної особи, що сприяють виявленню брехні, що відвертають конфліктні ситуації та сприяють установленню психологічного контакту [18, 128];

— *за характером слідчої ситуації*: що використовуються в конфліктних ситуаціях із не суворим суперництвом (встановлення психологічного контакту, використання позитивних властивостей особистості, перехресчування обману, очікування) та що використовуються у конфліктних ситуаціях із суворим суперництвом (допущення легенди, раптовість, непрямий допит, створення визначеного уявлення про поінформованість слідчого) [9, 63–68].

Крім того, тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, залежно від того, на які психологічні важелі спрямована їх дія,

розбивають на окремі блоки, зокрема естетичний, процесуальний, етичний, тактико-криміналістичний та психологічний [19, 32].

Втім, сформулювати єдину систему тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, на сьогодні досить складно, оскільки вказані прийоми є результатом інтелектуальної діяльності конкретного суб'єкта і в кожному випадку необхідності вирішити професійні завдання ним можуть бути змодельовані нові прийоми.

Слід зазначити, що хоча праці радянських вчених і стали основою для формування сучасних наукових поглядів на прийоми, засновані на методах психологічного впливу, останнім часом відзначається тенденція їх практичного застосування в практиці правоохоронної діяльності. Якщо раніше психологічний вплив розглядали лише як комплекс прийомів, спрямованих на діагностику психічного стану особи та обрання прийомів найбільш ефективного виконання слідчої дії [1, 24], то сучасні наукові рекомендації щодо оптимізації ефективності слідчих дій передбачають можливість застосування прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, і в тих випадках, коли слідча дія не передбачає контакту з учасниками справи, наприклад, при проведенні слідчого огляду чи зняття інформації з каналів зв'язку.

Викладене дає підстави для таких висновків:

1) у генезисі формування наукових уявлень про тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, на сьогодні є підстави виокремити два етапи — період радянської доби та сучасний;

2) на першому етапі сформувалися наукові підходи щодо місця і призначення психологічного впливу та його методів у сфері судочинства, здійснено перші спроби з'ясувати сутність і природу тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, а також здійснити їх класифікацію;

3) сучасний етап відзначається відсутністю єдиної термінології щодо позначення прийомів, заснованих на методах психологічного впливу. Вживаються схожі за назвою поняття, а саме тактичні прийоми правомірного психологічного впливу, психологічні прийоми проведення окремих слідчих дій, тактичні прийоми психологічного впливу і тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу;

4) хоча в якості критеріїв для класифікації тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, виділяють їх зміст, цільове призначення, завдання, характер слідчої ситуації, на сьогодні відсутній єдиний підхід до їх систематизації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коновалова В. О. Допустимість і правомірність психологічного впливу при розслідуванні злочинів // Радянське право. — 1971. — № 9. — С. 24–27.

2. Баев О. Я. Конфликтные ситуации на предварительном следствии. (Основы предупреждения и разрешения).— Воронеж, 1984.— 132 с.
3. Лукьянчиков Е. Д., Кузмичев В. С. Тактические основы расследования преступлений: Учеб. пособие.— К.: КВШ МВД СССР им. Ф. З. Дзержинского, 1989.— 48 с.
4. Петрухин И. Л., Батуров Г. П., Морщакова Т. Г. Теоретические основы эффективности правосудия.— М., 1979.— 115 с.
5. Васильев А. Н. Следственная тактика.— М., 1976.— 200 с.
6. Быховский И. Е. Процессуальные и тактические вопросы следственных действий.— М., 1975.— С. 20–26.
7. Хайдуков Н. П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц.— Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1984.— 124 с.
8. Антонян Ю. М., Еникеев Н. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследования преступлений.— М.: Юрист, 1996.— 336 с.
9. Будіянський М. Ф. Використання психологічних знань у розслідуванні злочинів: Учебно-метод. посіб.— Одеса: Астропринт, 2001.— 96 с.
10. Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навч. посіб.— К.: Українська академія внутрішніх справ, 1994.— 187 с.
11. Коновалова В. Е., Сербулов А. М. Тактика допроса при расследовании преступлений.— К.: РИО МВД УССР, 1978.— 243 с.
12. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой.— 22-е изд., стер.— М.: Рус. яз., 1990.— 921 с.
13. Милорадова Н. Е. Особливості застосування методів психологічного впливу в професійній діяльності слідчого: Дис. ... к. п. н.: 19.00.06 / Національний ун-т внутрішніх справ.— Х., 2005.— С. 55.
14. Комиссаров В. И. Теоретические проблемы следственной тактики.— Саратов, 1987.— 154 с.
15. Котюк І. І. Теорія судового пізнання: Монографія.— К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006.— 435 с.
16. Салтевський М. В. Криміналістика: Підручник: У 2 ч.— Х., 2001.— Ч. 2.— 528 с.
17. Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии.— М., 1976.— 112 с.
18. Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике.— Х., 1995.— 197 с.
19. Сокиран Ф. М. Сучасні концепції психологічного впливу на досудовому слідстві: Монографія.— К.: НАВСУ, НВТ «Правник», 2002.— 172 с.